

Postoje, hodnoty a demografické chování v České a Slovenské republice v období transformace (1991–2008)*

Ladislav Rabušic a Beatrice Chromková Manea**
Fakulta sociálních studií Masarykovy univerzity v Brně

Attitudes, Values and Demographics Behaviour in the Czech and Slovak Republics in the Period of Transformation (1991-2008)

Abstract: This paper examines the variation in personal values and attitudes towards family and marriage in the Czech Republic and Slovakia. Czech and Slovak societies have been characterized by an intensive transformation process since 1989. The political and economic transformation was followed by intensive demographic changes (some even talk about a second demographic transition) that was similar in both societies. Here it is assumed that values are independent variables that have an impact on behaviour, and it is argued that demographic changes have been brought about by changes in values and attitudes concerning the family, marriage and children. Therefore, this article examines if the trends in value observed between 1991 and 2008 were accompanied by similar demographic changes. Data from three waves of the European Value Study (EVS) are used together with official vital demographic statistics.

Key words: *European Values Study, values and attitudes, the family, marriage, value of children, value of marriage.*

*Data a výzkum - SDA Info 2012, Vol. 6, No. 1: 27-49.
(c) Sociologický ústav AV ČR, v.v.i., Praha 2012.*

1. Úvod

Jednou z nejviditelnějších změn, kterou v České a ve Slovenské republice (ČR a SR) zaznamenáváme od počátku 90. let minulého století, kdy obě země prošly intenzivní transformací svých struktur, je změna demografického chování: sní-

* Výzkum pro tento článek byl finančně podporován Grantovou agenturou České republiky (GAČR), projekt P440/11/0329. Autoři děkují dvěma anonymním recenzentům za jejich velmi cenné připomínky.

** Veškerou korespondenci pošlejte na adresu: Beatrice Chromková Manea, e-mail: maneana@fss.muni.cz.

žily se počty uzavíraných sňatků, snoubenci se berou ve stále pozdějším věku, děti se rodí starším rodičům a rodí se jich méně, lidé se dožívají vyššího věku.

Tyto zásadní a z hlediska času velmi dynamické proměny demografických parametrů nejsou v kontextu evropského vývoje ničím novým a ani ničím překvapivým, neboť tímto vývojem od poloviny 60. let postupně procházely všechny modernizující se země západního vyspělého světa [viz např. Sullerová 1998]. Snad pouze rychlost změn a jejich hloubka překvapila. Společným jmenovatelem těchto procesů je podle mnohých badatelů hodnotová proměna doprovázející proces (post)modernizace. Komplexně byl celý tento trend demografických proměn konceptualizován jako druhý demografický přechod [van de Kaa 1987].

Druhý demografický přechod se odehrává v kontextu sociální změny, která je charakteristická narůstající mírou individualismu a snižující se mírou institucionální kontroly, viz např. Lesthaeghe a Surkyn [1988]. Inglehart s Welzelem [2005] pojmenovávají tuto změnu na základě studia moderních společností jako „lidský rozvoj“ (*human development*). Socioekonomická modernizace podle nich umožňuje lidem, aby činili autonomní volby, které odpovídají jejich požadavkům na seberealizaci a na svobodu konání, čímž vzniká „humanistická kultura“, která proniká do všech sfér života. Nově tvaruje sexuální normy, genderové role, rodinné hodnoty, náboženskou víru, pracovní motivace, vztah lidí k přírodě a k životnímu prostředí, jakož i komunální aktivity a politickou participaci [Inglehart, Welzel 2005:3].

V podobném duchu konceptualizuje demografický vývoj – a především nízkou plodnost – i McDonald [2006a]. Tvrdí, že nízká plodnost se objevila jako nezamýšlený důsledek dvou vln sociálních změn: tou první byla expanze společenského liberalismu, který se začal šířit od konce 60. let – a vedl k hodnotové modernizaci. Tou druhou pak vlna ekonomické deregulace (tzv. nový kapitalismus), která se začala šířit ve vyspělých západních zemích v průběhu 80. let jakožto ekonomická modernizace. Tyto dvě vlny podpořily podle McDonalda sociální změnu tím, že společenský liberalismus vedl k vyšší svobodě individua a k jeho větší nezávislosti; nový kapitalismus pak vedl k většímu individuálnímu bohatství, ale současně i k vyšším příjmovým nerovnostem. Vyšší míra individualismu se pojí také s vyššími individuálními aspiracemi, zvětšující se ekonomické rozdíly zostřují konkurenci na trhu práce (zvyšují obavy z budoucích ekonomických rizik), a to obojí vede k (racionálnímu) omezování počtu dětí.

Existují pochopitelně i mnohé další konceptualizace proměn demografického chování, které zdůrazňují jiné trsy příčin. Vliv ekonomických faktorů na nízkou plodnost zdůrazňují např. Easterlin [1980] a Becker [1991]. Jiní autoři, např. Golini [1999] nebo Avramov [2003], spatřují nízkou plodnost jako efekt nedostatečné sociální a rodinné politiky (v nedostatku zařízení pro předškolní děti, v nedostatku cenově přiměřeného bydlení pro mladé rodiny, v nízkých rodinných přídávkách).

Vedle ekonomických, sociálních a kulturních faktorů je třeba ještě připomenout i konceptualizaci „genderu“ a „genderové rovnosti“, jakožto faktoru s vlivem na intenzitu plodnosti [např. Folbre 1983; Jensen 2000; Chesnais 1996, 1998, 2000; Engelhardt et al. 2001; McDonald 2000, 2006a, 2006b; Mills et al. 2008]. Např. Engelhardt et al. [2001] zjistili, že více dětí se rodí v zemích, kde existuje vyvážený genderový systém na makroúrovni – ve veřejné sféře, a také na mikroúrovni – v rámci rodiny. Podle Chesnais [1996, 1998, 2000] genderová rovnost působí jinak v zemích rozvojových a rozvinutých. Zatímco v některých rozvojových zemích zvyšující se genderová rovnost vede k nižší plodnosti, v rozvinutých zemích, v nichž je genderová rovnost na vysoké úrovni, je plodnost vyšší – například ve Švédsku. My se ale v našem článku opřeme o tezi hodnotové proměny.

Inglehartovsko-welzelovský lidský rozvoj a mcdonaldovsky konceptualizovaná sociální změna probíhá intenzivně od 90. let také v české a slovenské společnosti a vývoj demografických indikátorů naznačuje, že v ČR a v SR právě probíhá druhá demografická tranzice (2DT). Jelikož v pozadí 2DT je celý trs *hodnotových proměn*, podíváme se v našem článku, do jaké míry odpovídá demografický vývoj příslušným postojům a hodnotám – s očekáváním, že nalezneme patřičnou a předpokládanou asociaci.

Naším předpokladem totiž je, že lidské hodnoty, jakožto hlubinné fenomény lidské osobnosti, které určují, co je žádoucí/nežádoucí, patřičné/nepatřičné, dobré/špatné, se ve vědomí lidí přetavují v postoje a mínění, které pak ovlivňují konkrétní lidské chování. Jsme si samozřejmě vědomi faktu, že hodnoty se, obecně řečeno, proměňují zvolna, ale že v jistých fázích společenského vývoje, v době sociální změny, se tempo změn zrychluje a někdy – v případě revoluce – i velmi rapidně. Tento předpoklad tedy konceptualizuje hodnoty jakožto nezávisle proměnné ovlivňující stochasticky lidské jednání. Tím ale není řečeno, že hodnoty nemohou být v některých případech proměnnou závislou, tedy že na základě racionalizačního mechanismu – v souladu s Festingerovou [1957] sociálně-psychologickou teorií kognitivní disonance – si ozřejmujeme naše chování proměnnou postoje a hodnoty.

Cílem tohoto článku je tak prostřednictvím analýzy relevantních empirických dat zjistit, zdali proměňující se české/slovenské postoje a hodnoty jsou doprovázeny také patřičnými změnami v demografickém chování. Jde tedy o jednoduchou explorační analýzu dat s cílem nalézt asociaci mezi postoji a chováním.

2. Metoda a data

Asociaci mezi postoji a demografickým chováním budeme sledovat prostřednictvím dvou druhů datových souborů. O demografickém chování necháme vypovídat údaje demografické statistiky, zajímat nás přitom budou data týkající se sňatečnosti a plodnosti. Adekvátní postoje a hodnoty budou indikovány ze tří vln datových souborů longitudinálního výzkumu *European Values Study*

Tabulka 1. Výběrové soubory výzkumu EVS v ČR a SR v letech 1991, 1999 a 2008

Rok	ČR (velikost vzorku)	SR (velikost vzorku)
1991	2 109	1 137
1999	1 908	1 327
2008	1 821	1 509
Celkem	5 838	3 973

(EVS) – a to z let 1991, 1999 a 2008.¹ Pracovat budeme s takovými položkami (otázkami), které jsou relevantní pro demografické ukazatele. Základní údaje o analyzovaných souborech přináší tabulka 1.

Demografické údaje jsou jakožto data demografické statistiky zaznamenávány každoročně, takže o příslušných jevech, které nás v této stati zajímají, máme k dispozici časové řady. O indikátorech lidských postojů a hodnot jedno-roční časové řady nemáme, ostatně bylo by to i zbytečné, neboť lidské hodnoty se v prostředí plynulého (nerevolučního) společenského vývoje z roku na rok neproměňují. Naše tři časové body, tedy roky 1991, 1999 a 2008, jsou však již údaji, které za základ časové řady považovat lze, takže demografický a hodnotový vývoj v období 1991–2008 je dle našeho názoru možné srovnávat.

3. Výsledky

3.1. Hodnoty a sňatečnost

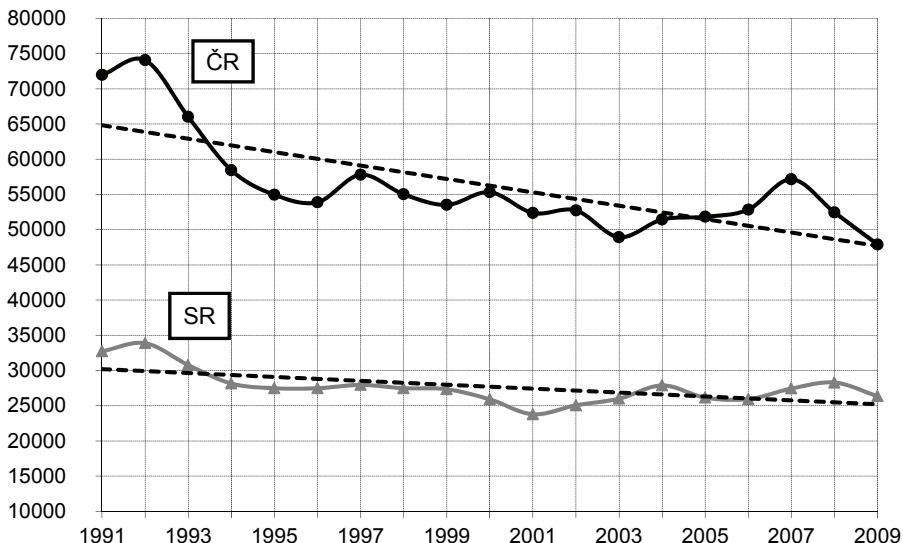
Náš rozbor postojů a hodnot týkajících se demografického chování začneme u manželství a nesezdaného soužití. Někteří čeští demografové totiž zastávají názor, že propad v úrovni plodnosti je způsoben především tím, že mladí lidé neuzavírají manželství, a pokud jej uzavírají, tak v pozdějším věku. Domnívají se tudíž, že kdyby sňatky byly četnější a kdyby se lidé brali v mladším věku než nyní, prodloužila by se doba prožitá v manželství, a tím by se i zvýšila šance na větší počet dětí. Rychtaříková [2010:49] ovšem ukázala, že v českém prostředí v nejmladších ženských generacích tato v minulosti pozorovaná asociace mezi časným věkem sňatku a vyšším počtem dětí již neplatí.

Podívejme se nejdříve na sňatečnost prostřednictvím toho nejhrubšího ukazatele, který demografie zná, totiž počtem uzavíraných sňatků – pro naši analýzu nám však jako vstup do problematiky vyhovuje. V grafu 1 je zobrazena časová řada počtů uzavíraných sňatků od r. 1991 v ČR a SR. Lineární proložení trendu ukazuje pokles – v ČR poměrně výrazný, na Slovensku mírnější.

¹ První vlna EVS proběhla v Evropě sice již v r. 1981, ČR a SR však začaly být členem výzkumného konsorcia až od r. 1991. V každé české a slovenské vlně je soubor reprezentativní pro dospělou populaci ve věku 18 a více let [více viz např. Rabušic, Hamanová 2009; Kusá, Tížik 2009].

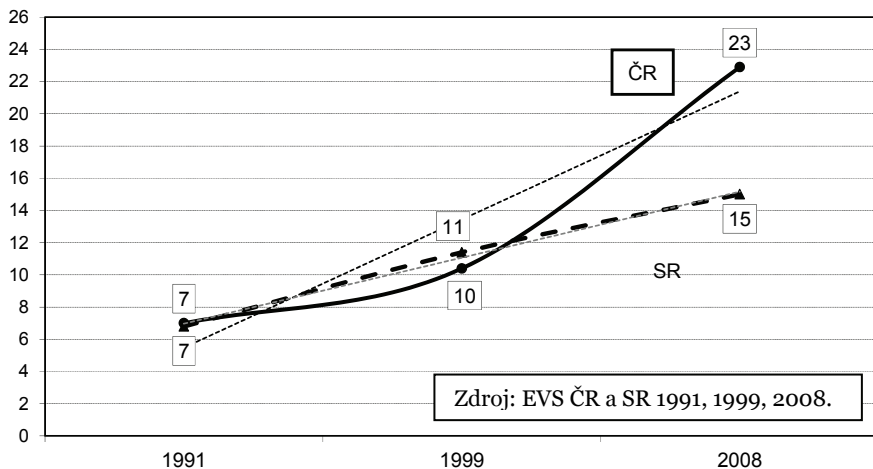
Odráží takto snížená sňatečnost postoje ke sňatku a manželství? Je hodnotově sňatek v současnosti pro mladé lidi stále ještě atraktivní institucí, když permissivní klima umožňuje žít s partnerem/partnerkou ve společné domá-

Graf 1. Počty uzavíraných sňatků v ČR a SR 1991–2009

Zdroj: Demografické statistiky ČR a SR.

Graf 2. Podíl respondentů v ČR a v SR souhlasících s výrokem, že manželství je zastaralá instituce v letech 1991, 1999 a 2008. V procentech

Zdroj: EVS ČR a SR 1991, 1999, 2008.

nosti bez oddacího listu (to je v nesezdaném soužití neboli kohabitaci) a mít dokonce v takovém svazku i děti? Výzkum EVS indikátor o atraktivitě manželství jakožto instituce a o atraktivitě kohabitace obsahuje a je v prvním případě operacionalizován otázkou, zdali si respondenti myslí, že manželství je zastaralá instituce. Rozložení názoru na manželství ukazuje graf 2.

Názor na manželství se od roku 1991 jak v Česku, tak na Slovensku proměnil. V r. 1991 se obě populace názorově nelišily a pouhých 7 % souhlasilo s výrokem, že manželství je zastaralá instituce. V roce 1999 tyto podíly jak v ČR, tak v SR mírně vzrostly (na 10–11 %), ale do roku 2008 se na Slovensku podíl souhlasících s tímto výrokem zdvojnásobil (na 15 %) a v Česku dokonce ztrojnásobil na 23 %. V datech z dotazníkového šetření je takovéto navýšení meritorně velmi podstatné, statisticky je navíc tento rozdíl mezi rokem 1991 a 2008 signifikantní (to je ale při tak velkých výběrových souborech pochopitelné a očekávatelné). Srovnajme ale, jak se spolu mají údaje demografické a sociologické (hodnotově-postojové). Vyčteme je z grafu 3.

Křivky obou trendů jdou v ČR (graf 3a) jasně proti sobě a pokud bychom se odvážili z těchto dvou sad údajů spočítat Pearsonovu lineární korelaci, měla by hodnotu $-0,68$.² A jelikož chápeme postoj jako nezávisle proměnnou, pak tato korelace značí, že se zvyšujícím se podílem respondentů, kteří považují sňatek za zastaralou instituci, se snižují počty uzavíraných sňatků. Na Slovensku (graf 3b) jsme zaznamenali podobný výsledek, se vzrůstajícím podílem respondentů zastávajících názor, že sňatek je zastaralá instituce, rovněž klesá počet uzavřených sňatků (Pearsonova korelace je $-0,78$).

Je ale v tomto případě možné považovat postoj za nezávisle proměnnou?³ Podíváme-li se na časový průběh obou křivek v grafu 3a zobrazující českou situaci (a slovenská je podobná, byť v méně zřetelných konturách), pak je zřejmé, že v průběhu 90. let (v letech 1991 a 6 1999) se postoje k rodině jako instituci změnily jen málo, ale chování se proměnilo – počty uzavíraných sňatků poklesly relativně strmě. Mezi lety 1999 a 2008 se naopak postoj proměnil značně, ale sňatkové chování se de facto stabilizovalo (s mírnými oscilacemi, jak ukazuje graf 1). Platí tedy zde, že až s obecným poklesem sňatečnosti, to je se změnou chování, převládlo v populaci klima, že manželství je už zastaralé (staromódní)? Že tedy proměna postoje následovala až po změně v chování a ne naopak?

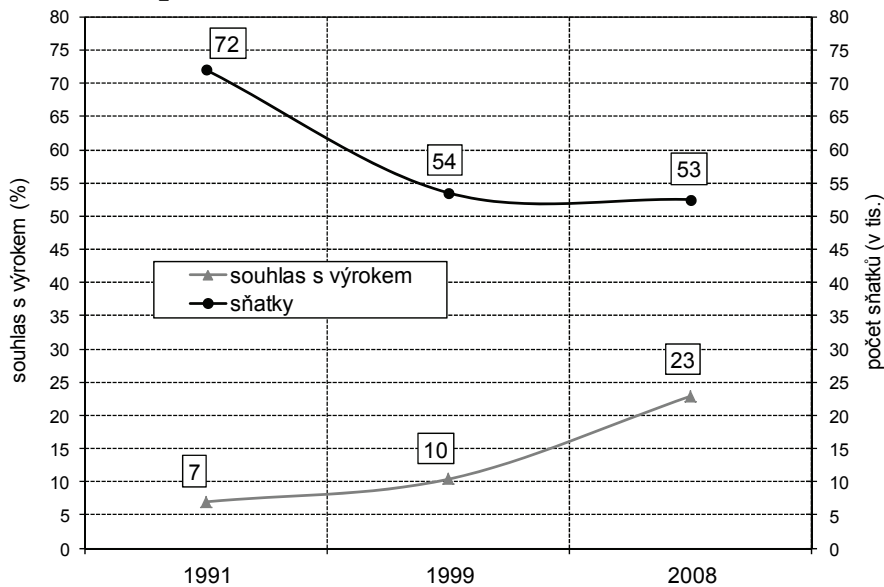
Dříve než na tuto otázku odpovíme, provedme ještě jednu, jemnější analýzu, a to pouze na údajích o svobodné populaci. Sledujme proto, jak bude vypadat asociace mezi počtem uzavíraných prvních sňatků a postojem k manželství u svobodných respondentů. Intenzitu prvních sňatků indikuje úhrnná prvosňatečnost, která udává, jaký podíl mužů (resp. žen) by zůstal ve svých 50 letech svobodný za předpokladu zachování intenzit sňatečnosti svobodných daného

² Tento údaj je ale třeba brát jen velmi orientačně, neboť pouhá tři pozorování nejsou pro výpočet korelace dostatečná.

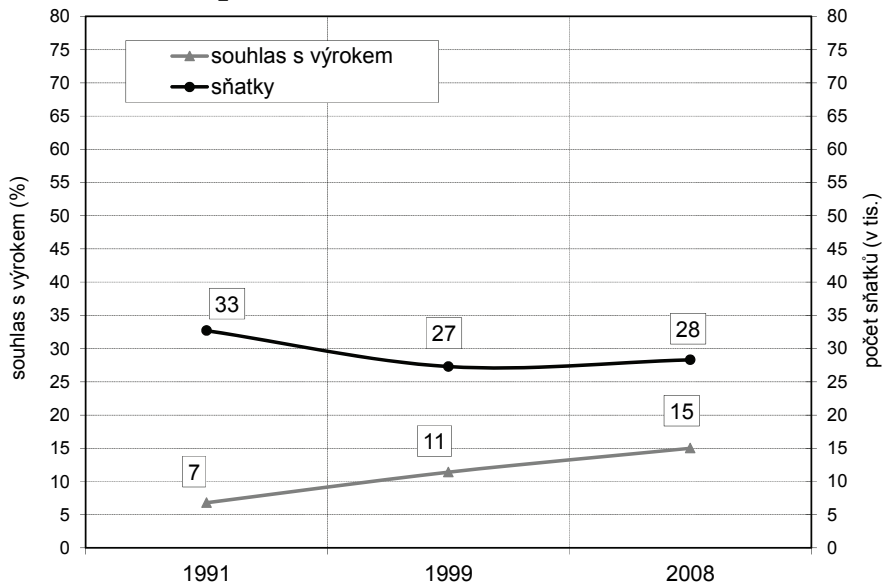
³ Za tento podnět jsme vděční jednomu z anonymních recenzentů/jedné z anonymních recenzentek.

Graf 3. Počty uzavřených sňatků a podíl respondentů souhlasících s výrokem, že manželství je zastaralá instituce

a) Česká republika

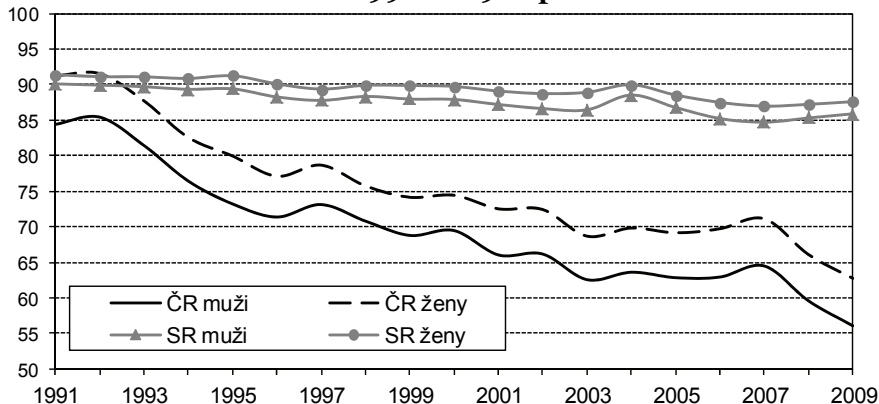

b) Slovenská republika

Zdroj: EVS ČR a SR 1991, 1999, 2008.

Graf 4. Úhrnná prvosňatečnost v České republice a na Slovensku v letech 1991–2009. V procentech

Zdroj: ČSÚ a ŠÚ SR.

roku. Názory na manželství u svobodných respondentů nejsou ještě ovlivněny zkušeností z existujícího manželství, a proto se nám zdají být – vzhledem ke sňatečnosti – adekvátnějším ukazatelem.⁴

Trend prvosňatečnosti mužů a žen v ČR a v SR ukazuje graf 4. V Česku má od roku 1991 u obou pohlaví jasně klesající trend (u mužů pokles z 84 % v r. 1991 na 60 % v r. 2008, u žen z 91 % na 66 %), zatímco na Slovensku jde o pokles jen velmi mírný (na úrovni 4–5 %). V ČR tato proměnná tedy variuje zřetelně, v SR má téměř konstantní charakter.

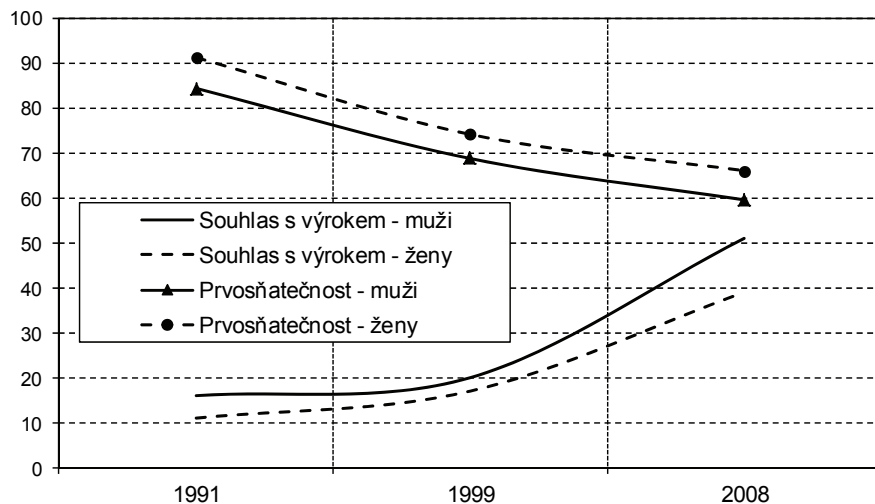
Srovnajme nyní tyto údaje s vývojem názorů na instituci manželství v podsuboru svobodných respondentů, a to odděleně u mužů a u žen. Výsledek je znázorněn grafu 5. V ČR (graf 5a) má v tomto zobrazení mužský postoj k manželství v období 1991–2009 charakter téměř vodorovné přímky, zatímco mužská prvosňatečnost prudce klesá. Takže zatímco postoj zůstal stabilní, chování se proměnilo, postoj tedy neovlivnil chování. Ve druhém období (1999–2008) se postoj výrazně proměnil – zvýšil se podíl mužů souhlasících s výrokem, že sňatek je zastaralý (z 20 na 51 %) a prvosňatečnost pokračovala ve svém poklesu. V tomto druhém období tedy postoj a chování asociovaly v předpokládaném směru. U žen měl postoj de facto v průběhu celého sledovaného období lineárně vzestupný trend (11–17–39 %) a prvosňatečnost lineárně sestupný trend, takže lze předpokládat, že chování zde bylo v souladu s postojem.

Na Slovensku (graf 5b) byla situace jiná. Postoj svobodných mužů a žen se ve sledovaném období proměňoval velmi odlišně: u žen se v období 1991–1999 podíl souhlasících s výrokem o zastaralosti manželství zvýšil jen nepatrně, ve druhé fázi (v období 1999–2008) ale vzrostl dynamicky a zvýšil se na dvojnásobek. Ukazatel prvosňatečnosti svobodných žen však varioval jen minimálně

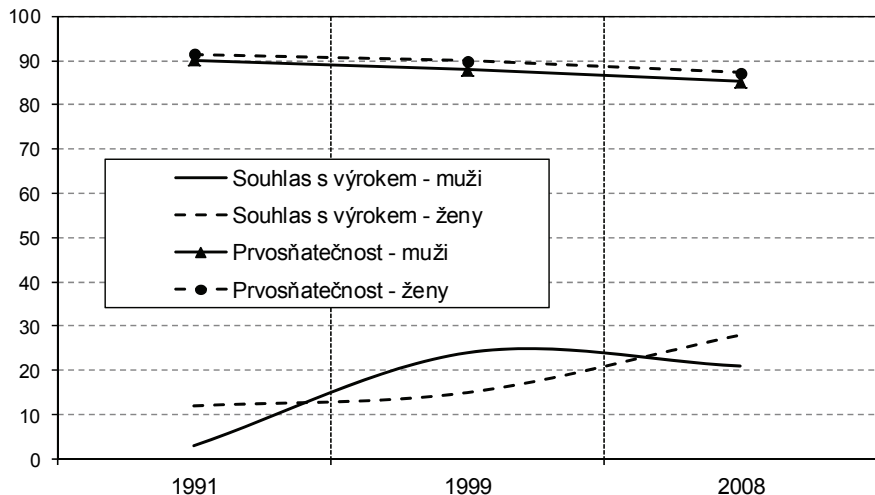
⁴ A skutečně platí, že ženatí a vdaní jak v ČR, tak v SR mnohem méně často souhlasili s výrokem o zastaralosti manželství než respondenti svobodní.

Graf 5. Úhrnná prvosňatečnost a podíl svobodných respondentů souhlasících s výrokem, že manželství je zastaralá instituce v letech 1991, 1999 a 2008

a) Česká republika

b) Slovenská republika

Zdroj: EVS ČR a SR 1991, 1999, 2008.

(91–90–87 %). Vývoj postoje tedy s chováním nesouvisel. U mužů se postoj k manželství vyvíjel jinak. Nejdříve se v období 1991–1999 podíl souhlasících zvýšil osminásobně (ze 3 na 24 %), avšak ve druhém období (1999–2008) se tento podíl dokonce mírně snížil (z 24 na 21 %). A jelikož, jako u žen, prvosňatečnost

tečnost mužů variovala jen mírně (90–88–85 %), také u mužů postoj a chování de facto nesouvisely.

Ve vztahu mezi postojem k manželství a sňatkovým chováním jsme tak v populaci svobodných našli odlišnosti jednak mezi muži a ženami, jednak mezi zeměmi. Ženy v ČR se chovaly podle našeho vstupního předpokladu: se změnou postoje k manželství měnily i své chování, postoj tedy ovlivňoval jejich chování. U českých mužů se zdá, že chování předcházelo proměně postoje, takže postoj zde byl spíše závisle než nezávisle proměnnou. Jaký je důvod rozdílného chování mužů a žen? Z výzkumů populačního klimatu je známo, že o počtu dětí a o jejich časování rozhoduje v moderních společnostech žena. Analogicky tedy se dá předpokládat, že své slovo má žena i v rozhodování o uzavření manželství. Po roce 1989 se mladým českým ženám (i mužům samozřejmě) otevřely příležitosti, jak uspořádat svůj život. Začaly si uvědomovat, že pokračovat ve sňatkových vzorcích ze 70. a 80. let, kdy byl průměrný věk v době prvního sňatku až nenormálně nízký (vždyť do 20 let věku se vdávalo téměř 50 % žen), není v modernizující se společnosti smysluplné. Svůj postoj ke sňatku proměnily a začaly také odkládat jeho uzavření (což se projevilo ve snižující se intenzitě prvosňatečnosti). V tomto „odkládacím“ duchu také působily na své partnery.⁵

Na Slovensku jsme žádný vztah mezi postojem a adekvátním chováním v podsouboru svobodných respondentů neobjevili, neboť jedna z proměnných – ukazatel sňatečnosti – de facto nevariovala. Zajímavostí je, že trend ve vývoji postoje byl u slovenských mužů a žen víceméně zrcadlově obrácený.

Vývoj názorů na zastaralost manželské instituce je velmi zajímavý v kohortním pohledu. Z tabulky 2 vyplývá, že v ČR v jednotlivých letech, kdy byla sbírána data, mladší respondenti častěji souhlasili s předloženým výrokiem o zastaralosti manželství než respondenti starší (údaje čteme ve sloupcích) – v roce 2008 má tento směr téměř lineárně sestupný charakter (viz tučnou svislou šipku ve sloupci ČR–2008). Na Slovensku není tento trend tak zřetelný. Podíváme-li se však na tabulku kohortně (šikmé šipky), pak vidíme, že v obou zemích stárnutí kohorty (ti, jimž bylo v roce 1991 18–25 let zestárlí do roku 1999 o 8 let, takže se posunuli do věkové skupiny 26–33 let) s sebou nese nárůst podílu souhlasících. Projevuje se zde tedy jednak efekt stárnutí (s rostoucím věkem jistě přibývá respondentů, kteří mají své zkušenosti s manželstvím, které mohou být i negativní, což může přispět k tomu, že začnou vnímat manželství jako zastaralou instituci), jednak efekt doby – sociální klima je postupně celkově liberálnější a sňatek už není chápán jako bezpodmínečná podmínka soužití dvou jedinců opačného pohlaví.⁶

5 Platí zde slova Giddense [1992:75], že tam, kde existují široké oblasti lidského života, které již nejsou normovány starými vzorci chování a zvyklostmi, je jedinec nucen vyjednávat o možnostech svého životního stylu – jeho volby však již nejsou pouze externími aspekty jeho postojů, nýbrž definují, kým tento jedinec je.

6 V longitudinálních datech, jako jsou ta naše, je vždy snahou vysvětlit změnu v postojích a hodnotách kromě jiného také prostřednictvím odhadu působení vlivu tří faktorů:

Tabulka 2. Vývoj podílu respondentů souhlasících s výrokem o zastaralosti manželství podle věkových skupin. V procentech

Kohorta	Česká republika			Slovenská republika		
	1991	1999	2008	1991	1999	2008
18-25	12,8	16,3	41,1	4,3	19,9	20,1
26-33	7,4	18,1	32,2	11,8	11,7	20,0
34-41	10,1	13,7	21,9	8,5	8,6	19,4
42-49	4,9	10,6	20,2	7,2	15,5	14,9
50-57	5,5	8,0	22,2	4,6	5,3	11,8
58-65	1,7	6,3	19,2	3,6	9,8	9,6

Zdroj: EVS ČR a SR 1991, 1999, 2008.

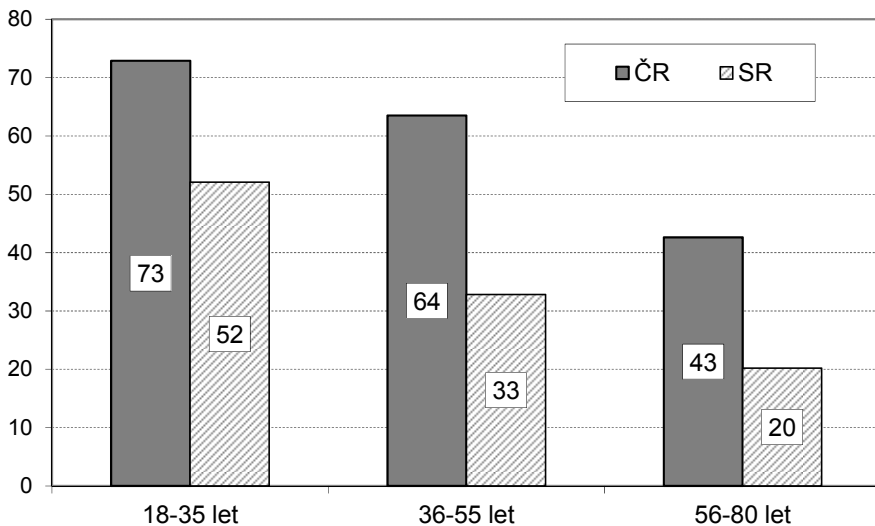
V ČR se v průběhu let 1991–2008 (viz tabulku 2), u nejmladší kohorty – jak stárnula – zvýšil postupně podíl respondentů souhlasících s výrokem ze 13 % na 22 % (tedy navýšení o 9 procentních bodů), na Slovensku bylo toto zvýšení ještě výraznější a dosáhlo 16 procentních bodů (ze 4 na 20 %). V období 1999–2008 se však již vývoj v ČR a SR obrátil. Podíl souhlasných odpovědí se v ČR u nejmladší kohorty (18–25) zdvojnásobil (ze 16 v r. 1999 na 32 % v r. 2008 – viz šikmou šipkou mezi roky 1999 a 2008), na Slovensku zůstal nezměněn (20 % v r. 1999 a 20 % v r. 2008). Pokud by se měl tento trend v ČR udržet, pak lze na základě extrapolace trendu odhadnout, že zaznamenaných 41 % souhlasných názorů na zastaralost manželství u nejmladších respondentů (18–25) v r. 2008 by se mohl do roku 2017, kdy proběhne další vlna výzkumu EVS, zvýšit na 80 %. A pokud by se udržel trend předpokládané korespondence mezi postojem a chováním, mohlo by to znamenat, že sňatečnost bude v ČR v příštích letech jen minimální.⁷

Na Slovensku nejsou kohortní posuny tak výrazné jako v Česku, a srovnáme-li postoje dvou nejmladších věkových skupin (18-25 a 26-33 let) v roce 2008, je rozdíl mezi Českem a Slovenskem již zcela markantní.

věku (to je stárnutí jedinců), podmínek doby a kohorty (hovoří se pak o APC modelu: *Age-Period-Cohort model*), viz např. Alwin a McCammon [2003]. Odlišit statisticky účinky (efekty) těchto tří faktorů (proměnných) není vůbec jednoduché, neboť všechny jsou navzájem silně závislé a každá je de facto perfektní lineární funkcí zbylých dvou, čímž se v analýze (např. v mnohonásobné regresi) dostaneme k velmi obtížně řešitelnému problému kolinearity. Jelikož podle Glenna [2003:475] není tento problém možné překonat, navrhuje, bychom rozlišení účinků věku, podmínek doby a kohorty řešili ne prostřednictvím statistických modelů, ale méně formalizovanými postupy (Glenn hovoří o „informálních postupech“ [2003:473]), to je např. kontextuální analýzou a přidáním dalších informací (*outside evidence*) o studovaném problému.

7 To vše samozřejmě za předpokladu, že výrok o manželství jako o zastaralé instituci je validní položkou indikující jeho hodnotu a důležitost v životě jedinců.

Graf 6. Názor na kohabitaci v České republice a na Slovensku v roce 2008. Souhlas s výrokem v procentech

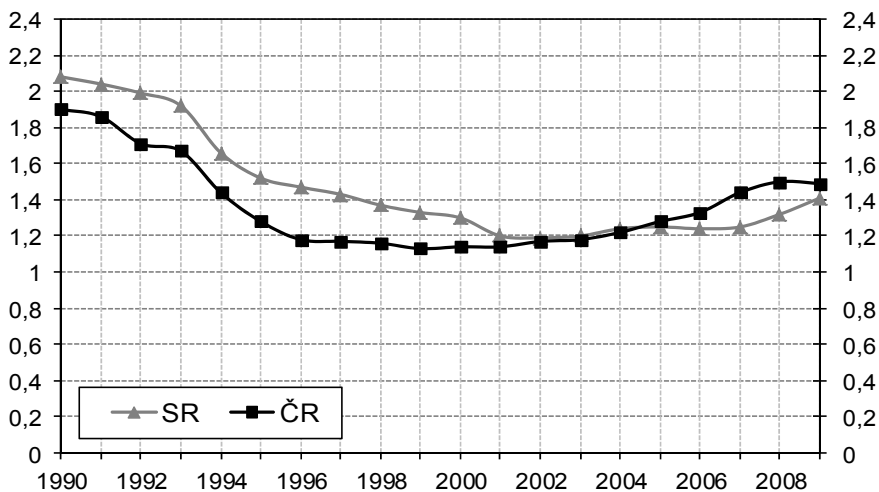

Zdroj: EVS ČR a SR 2008.

O rozdílných pohledech na instituci manželství vypovídá i věkové rozložení postojů ke kohabitaci. Z toho, co již víme, bychom měli očekávat, že čeští respondenti budou mnohem tolerantnější k soužití bez oddacího listu než jejich slovenští kolegové. Výsledky toto očekávání potvrzují, byť data zde můžeme srovnávat pouze za rok 2008, neboť v dřívějších vlnách nebyla příslušná otázka položena. S názorem, zdali je v pořádku, když dva lidé žijí spolu, aniž by byli sezdáni, souhlasilo v r. 2008 v českém souboru 60 %, ve slovenském ale pouze 20 % respondentů. Rozložení názorů na kohabitaci podle věku (viz graf 6) navíc ukazuje, že vysoká tolerance nesezdaného soužití existuje v Česku nejen mezi mladými respondenty ve věku 18–35 let (73 %), ale také mezi respondenty středního věku 36–55 let (64 %), tj. mezi rodiči – v české společnosti je tak celkově velmi permissivní klima vůči soužití bez sňatku, z čehož lze opět vyslovit prediktivní hypotézu, že v blízké budoucnosti nelze pravděpodobně renesancí manželství očekávat. Což by např. z hlediska porodnosti mělo znamenat, že v politickém kontextu by se česká rodinná politika měla připravovat na to, že podíl dětí narozených mimo manželství se mohou i nadále zvyšovat.

Slovenské klima, jak ukazuje graf 6, je v tomto ohledu konzervativnější, především však ve starších věkových skupinách. Svou roli zde sehrává jistě i vyšší míra religiozity na Slovensku než v Česku. Z dat EVS víme, že v r. 2008 se pouze 31 % Čechů označilo za věřícího člověka, kdežto na Slovensku to bylo plných 81 %. Současně příslušná analýza (není zde předvedena) také ukazuje, že na Slovensku věřící statisticky významně častěji nesouhlasí s kohabitací než nevěřící.

Graf 7. Úhrnná plodnost v České republice a na Slovensku v letech 1990-2009

Zdroj: ČSÚ a ŠÚ SR.

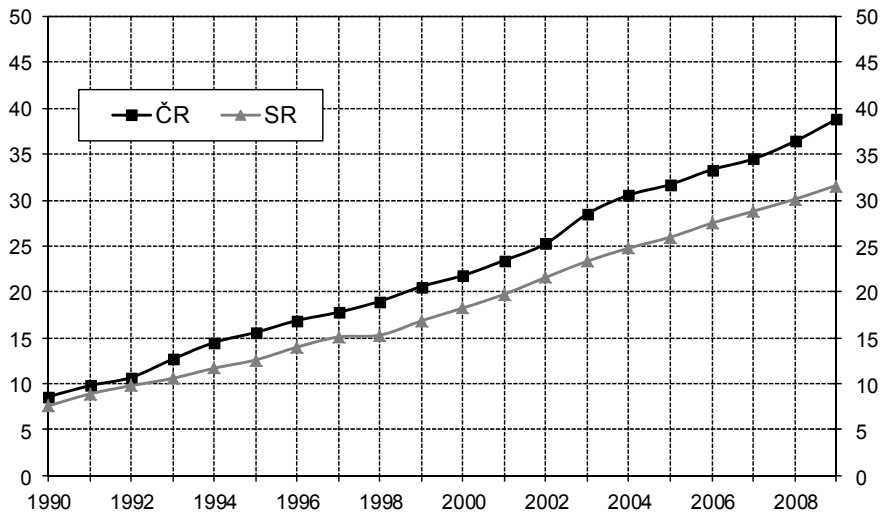
3.2. Hodnota dítěte a plodnost

Předchozí analýzy ukázaly, že mezi názorem na manželství (a také na nesezdané soužití) a sňatkovým chováním není tak přímočarý vztah, jaký jsme předpokládali. Viděli jsme ale, že od roku 1991 přibývalo postupně mezi mladými Čechy a Slováky respondentů, kteří považují sňatek za zastaralý, a že sňatek v současnosti neuzavírají tak často jako dříve nebo jeho uzavření přinejmenším odkládají, o čemž mimo jiné svědčí stále se zvyšující věk v době prvního sňatku jak mužů, tak žen: zatímco na počátku 90. let byl průměrný věk českých mužů v době prvního sňatku 24,7 (1991) a slovenských mužů 23,5 (1992), v roce 2009 se zvýšil na 31,9 roků v ČR a na 31,8 v SR. U českých žen z 22,3 let (1991) a slovenských z 22,1 let (1993) na 29,2 (ČR) a 28,6 (SR) let.⁸ V tomto oddíle si položíme otázku, zdali platí asociace u vztahu mezi názory na hodnotu dítěte a plodností. Plodnost a s ním spojená hodnota dítěte se staly velmi diskutovaným tématem jak v ČR, tak v SR. Obě země, jak známo, prošly po r. 1990 obdobím, kdy intenzita plodnosti byla velmi nízká až extrémně nízká (literatura používá výraz *lowest low*, to je méně než 1,3 dítěte na ženu), což ilustruje graf 7. Zajímavé je, že ačkoliv Slovensko bylo vždy charakteristické poněkud vyšší úhrnnou plodností než Česko, od roku 2005 tato charakteristika neplatí.

V obou zemích se také po roce 1990 podstatně zvýšily podíly dětí narozených mimo manželství. Zatímco v průběhu celého období tzv. socialismu byl podíl dětí narozených mimo manželství velmi nízký (to je na úrovni 5–8 %), po

8 Údaje z tabulek sňatečnosti svobodných.

Graf 8. Podíl živě narozených dětí mimo manželství v České republice a na Slovensku v letech 1990-2009. V procentech

Zdroj: ČSÚ a ŠÚ SR.

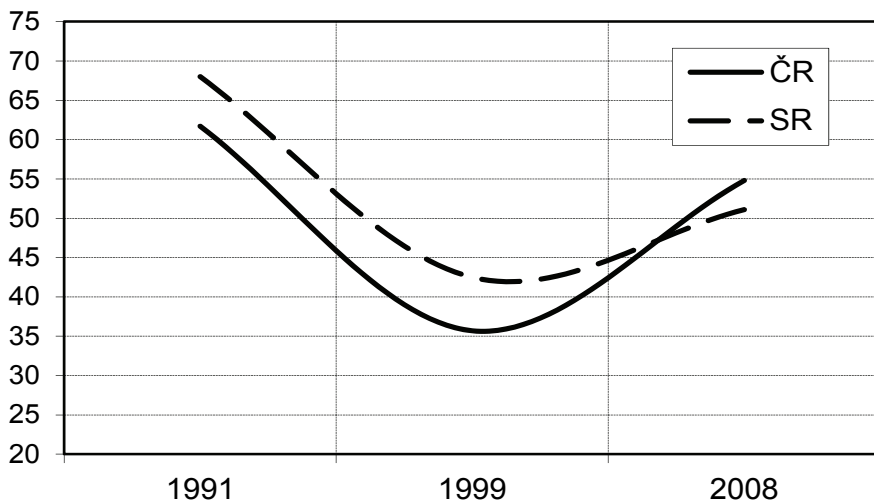
roce 1990 se začal tento ukazatel strmě a lineárně šplhat vzhůru, jak ilustruje graf 8. Dnes se tak v Česku rodí 40 % dětí mimo manželství, na Slovensku to je jedna třetina. Tyto podíly také korespondují se zvyšujícími se podíly respondentů, kteří považují manželství za zastaralou instituci, a se zvyšující se tolerancí k nesezdaným soužitím (která je ale na Slovensku nižší než v Česku).

Při hledání vztahu mezi hodnotovými indikátory a plodností lze v datech EVS využít otázku, která je formulována následovně: *Myslíte si, že žena musí mít děti, aby se naplnilo její poslání, nebo to není nutné?*⁹ Varianty odpovědí jsou: 1 *potřebuje děti*, 2 *není to nutné*. Předpokládejme, že případně vysoké podíly odpovědí, že *žena potřebuje děti*, indikují propopulační klima, nízké podíly pak klima, řekněme liberální, naznačující, že život i bez dětí má (pro ženu) svůj smysl a cíl.

Ukažme si nejdříve, jaké je rozložení odpovědí na tuto otázku v tříbodové časové řadě – a jelikož se o ně zajímáme v kontextu plodnosti, budeme brát v úvahu pouze odpovědi respondentů ve věku 18–44 let. Vše ilustruje graf 9.

⁹ Jsme si vědomi jisté problematickosti této položky jakožto ukazatele hodnoty dítěte (má totiž v sobě i genderovou dimenzi). Data EVS sice obsahují ještě další dva indikátory o hodnotě dítěte, a to otázku *Člověk musí mít děti, aby byl jeho život naplněn* a otázku *Mít děti je zodpovědnost vůči společnosti*. Ani tyto otázky nejsou dobrými ukazateli hodnoty dítěte, navíc mají tu nevýhodu, že byly bohužel sledovány pouze v letech 1999 a/nebo 2008, takže netvoří tříprvkovou časovou řadu.

Graf 9. Souhlas s výrokem „Žena potřebuje mít děti, aby byl její život naplněn“. Procento souhlasných odpovědí v podsouboru respondentů 18-44 let v České republice a na Slovensku v letech 1991-2008

Zdroj: EVS ČR a SR 1991, 1999, 2008.

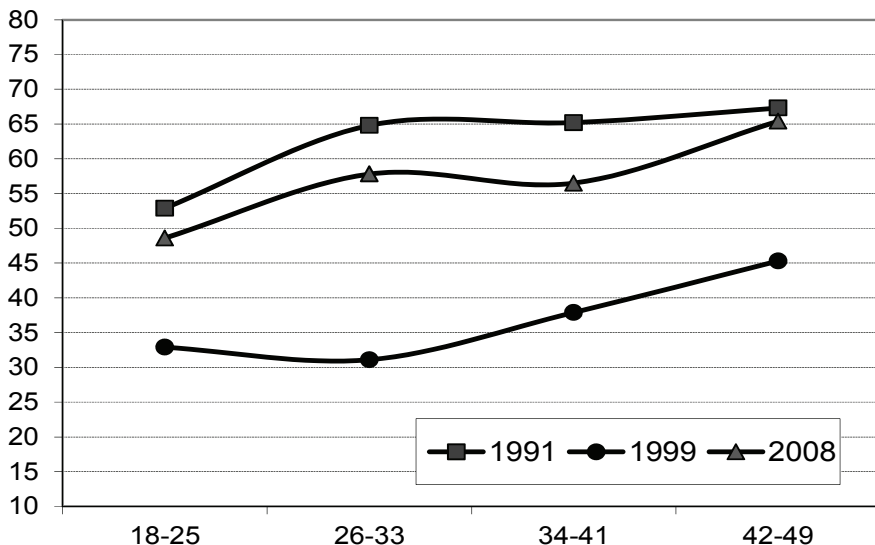
Průběh křivek, který je v České republice i na Slovensku podobný pouze s tím rozdílem, že hloubka U křivky není na Slovensku tak výrazná jako v Česku, je v mnoha ohledech výmluvný. Vidíme, že v roce 1991, kdy obě populace byly ještě mentálně v zajetí tzv. starého (komunistického) demografického režimu, který především v době normalizace v průběhu 70. let dělal hodně pro to, aby motivoval mladé lidi k zakládání rodin¹⁰, byly podíly odpovědí souhlasících s tezí, že žena potřebuje děti k naplnění svého života, poměrně vysoké – 68 % v ČR a 73 % na Slovensku.¹¹ Na konci tisíciletí, v r. 1999, se tyto podíly výrazně snížily (téměř na polovinu), což lze chápat jako hodnotovou reakci na celkovou modernizaci obou zemí a jako indikátor prudkého nástupu druhé demografic-

10 Představitelé režimu dobře věděli, že lidé s dětmi mají jen malou vůli revoltovat proti establishmentu, zvláště, když na vše intenzivně dohlížela StB. Hezké svědectví o tom podal Martin Šimečka [1979] ve svém esejí *Obnovení pořádku*, v němž ukazuje, jak se děti staly za normalizace rukojmími státu: „stačilo, aby se váha v komplexních hodnoceních dospívajících dětí přenesla na jejich rodiče ... a všem rodičům bylo zřejmé, že vstupuje do platnosti zprísněné pravidlo života ... chceš-li, aby na tvoje dítě nepadla nevráživost státu, ... nepohněvej si svými postoji stát...“ Komunistický režim také údajně o vyšší porodnosti v socialistických zemích ve srovnání se zeměmi západními využíval jako ideologický argument dokazující vyšší vyspělost tábora socialismu, kde lidé díky spokojenosti se socialistickým zřízením mají vysokou důvěru v další rozvoj, takže mají také vyšší počty dětí.

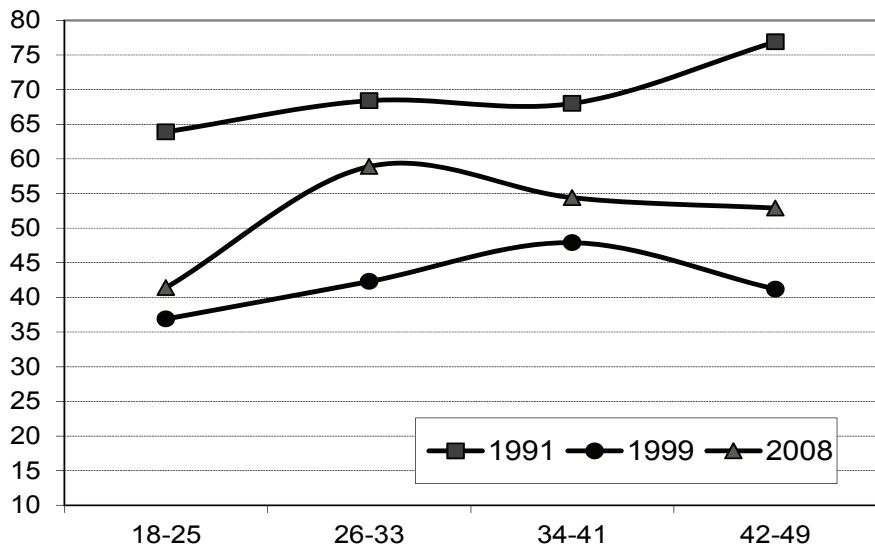
11 Pro srovnání ve Švédsku, Finsku a Norsku byl tento podíl kolem 20 %, v Nizozemí 11 %, ale ve Francii 75 %, v Rakousku 51 % a v bývalé SRN 44 % (naopak v NDR 66 %).

Graf 10. Souhlas s výrokem, že žena musí mít děti podle věkových skupin (transverzální pohled)

a) Česká republika

b) Slovensko

Zdroj: EVS ČR a SR 1991, 1999, 2008.

ké tranzice.¹² Mezi roky 1999 a 2008 se ale vývoj názorů zase obrátil a směřoval k hodnotám roku 1991, byť k nim nedospěl – v ČR k 55 % a 50 % na Slovensku.¹³

Křivky v obou zemích ale dostanou zcela jiný tvar, pokud do nich zavedeme prvek věku, což je dobře patrné z grafu 10. Ukazuje se, že se zde projevuje, přinejmenším v České republice, efekt stárnutí. V ČR v každé vlně výzkumu (tj. v r. 1991, 1999 a 2008) respondenti se zvyšujícím se věkem více souhlasili s nutností mít děti jakožto smyslu života pro ženu. Nazvěme jej v souladu s filozofickým konceptem „transgrese“ efektem transgrese.

Transgrese vede člověka k tomu, aby přesáhl svou biologickou a sociální existenci, aby nebyl spokojený pouze s tím, čeho dosáhl, ale aby po sobě svými činy a jejich následky překročil své bytí, svou individuální existenci a něco po sobě zanechal – právě děti mohou být prvkem této transgrese.¹⁴ Na Slovensku není ovšem tento efekt tak výrazně čitelný, o důvodech, proč se s narůstajícím věkem v datech z roku 1999 a 2008 také nezvyšoval podíl respondentů přisuzujících důležitost dětí pro smysl existence života ženy, můžeme pouze spekulovat.

A jak spolu souvisejí údaje o úhrnné plodnosti s postojem k existenciální nutnosti ženy mít děti? Jak ukazují grafy 11a a 11b (viz následující stranu), je asociace mezi postojem a chováním silná v ČR, v SR již méně.

V období 1991–1999 korespondoval v obou zemích snižující se podíl respondentů souhlasících s tím, že žena potřebuje mít děti, se snižující se intenzitou plodnosti. V období 1999–2008 v ČR pak s jejich zvyšujícím se podílem se zvyšovala i plodnost. Na Slovensku ale v tomto období plodnost stagnovala na hodnotě 1,3, podíl souhlasných odpovědí se ale zvýšil – posilující se postoj nevedl k příslušné změně chování. Korespondence mezi postojem a chováním se tedy projevila v předpokládaném směru jasně v ČR, kdy postoj mohl být nezávisle proměnnou, na Slovensku pouze v období 1991–1999.

V kontextu našich úvah o hodnotách a plodnosti se podívejme ještě na jednu souvislost, a to do jaké míry spolu souvisejí děti a manželství. Ve výzkumu EVS je otázka, která zjišťuje, zdali jsou důležité děti pro úspěšné manželství. Rozložení odpovědí v jednotlivých letech výzkumu podle pohlaví a ve věku 18–44 let ukazuje graf 12.

S každou vlnou výzkumu EVS v ČR lineárně ubylo jak mužů, tak žen považujících existenci dětí jako velmi důležitou podmínku úspěšného manželství, přičemž názorově se začali muži a ženy po roce 1991 postupně značně odlišovat. Na Slovensku byl vývoj odlišný. Muži a ženy zde startovali v r. 1991 ze stejné pozice (a navíc ze stejných hodnot jako v ČR), sestupný trend křivky se ale v roce 1999 oboukovitě zlomil, aby se do roku 2008 opět zvýšil, byť ne na

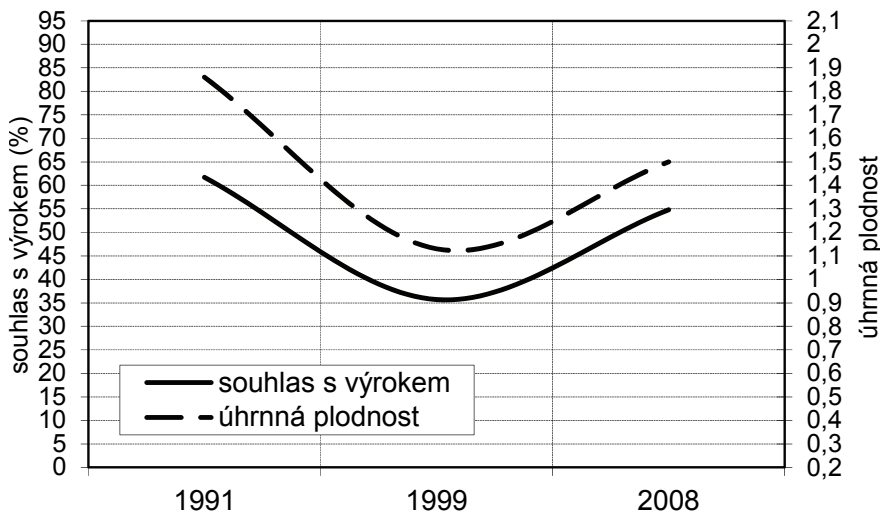
12 Postoje mužů a žen byly ve všech třech letech a v obou zemích v podstatě totožné.

13 V evropských zemích tyto podíly značně variiují: v Nizozemí 4 %, ve Švédsku a Finsku 6 %, Norsku 19 %, v Rakousku 30 %, na území bývalé SRN a na území bývalé NDR shodně 45 %, ve Francii 55 %.

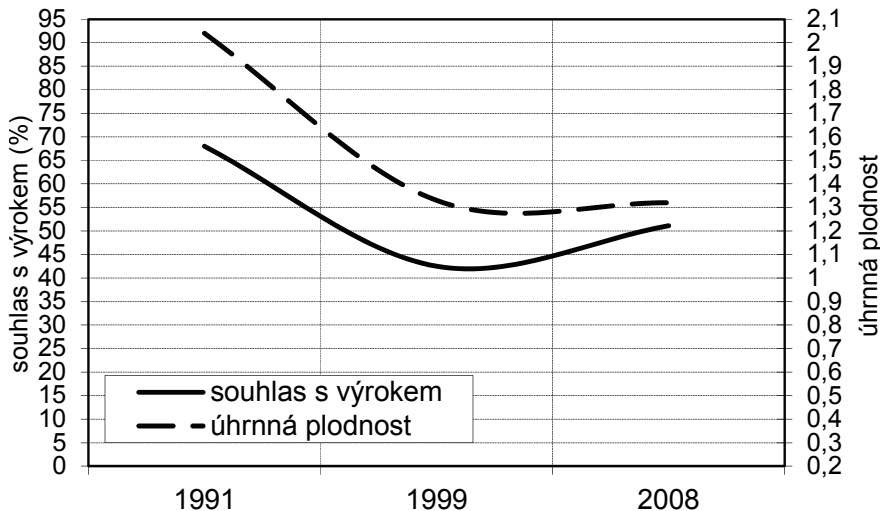
14 Jiným výrazem pro efekt transgrese by mohl být efekt tikajících biologických hodin.

Graf 11. Souhlasný postoj k nutnosti mít děti v podsouboru respondentů ve věku 18-44 let v letech 1991, 1999 a 2008 a úhrnná plodnost

a) Česká republika

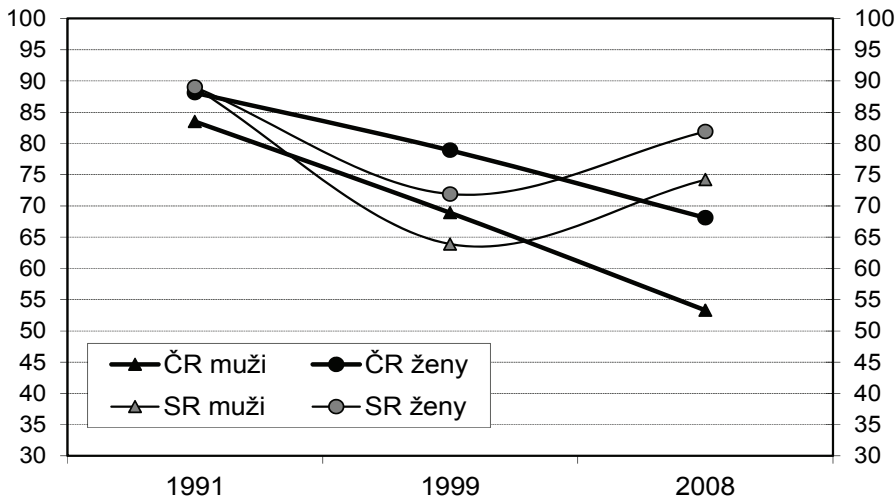

b) Slovensko

Zdroj: EVS ČR a SR 1991, 1999, 2008.

Graf 12. Názor, že děti jsou velmi důležitou podmínkou úspěšného manželství podle pohlaví v podsuboru 18-44 let v České republice a na Slovensku v letech 1991, 1999 a 2008. V procentech

Zdroj: EVS ČR a SR 1991, 1999, 2008.

úroveň hodnot z roku 1991. Rozdíly mezi ČR a SR se do roku 2008 výrazně zvýšily, takže z tohoto hlediska se populace obou zemí podstatně odlišují.

Význam tohoto indikátoru lze chápat tak, že (především čeští) respondenti ve věku 18–44 let si myslí, že děti a (úspěšné) manželství není nutné propojovat – což lze interpretovat i tak, že děti se podle názoru respondentů mohou rodit i ve svazcích, které nemají formát manželství, tedy v nesezdaném soužití, což se od roku 1991 v obou zemích, jak jsme viděli na datech o dětech narozených mimo manželství (graf 8), také výrazně děje. Důležitým faktem je v tomto kontextu i to, že v ČR jsou děti prvního pořadí již téměř rovnoměrně rozloženy mezi porody manželské a nemanželské: 49,5 % dětí prvního pořadí se v roce 2009 narodilo nevdaným ženám. V Česku se tak stále více uvolňuje vazba mezi sňatkem ženy a narozením jejího prvního dítěte. V posledních letech navíc významně (nejrychleji ze všech pořadí) roste i podíl nemanželsky narozených dětí u druhorozených.

Závěr

V našem článku jsme sledovali, zdali spolu korespondují trendy hodnotového vývoje indikující význam manželství (a sňatku) a význam plodnosti s trendy vývoje demografického. Zkoumali jsme to prostřednictvím vývoje trendů v postojích k manželství a z hodnoty dítěte, které skýtají data z výzkumu hodnotových preferencí European Values Study v období 1991 až 2008. Tyto trendy jsme promítli do vývoje ukazatelů demografických.

Naše analýza ukázala, že hodnoty a postoje, jakožto předpokládané regulátory lidského chování, nepůsobí v námi zkoumaných oblastech vždy tak přímočaře, jak předpokládá teorie hodnot. V kontextu sňatkového chování jsme našli především rozdíly mezi českou a slovenskou společností. V případě Slovenska jsme zjistili, že zatímco demograficky sňatečnost indikovaná počtem jednak uzavřených sňatků variovala jen mírně a prvosňatečnost téměř vůbec ne, postoje k manželství se proměňovaly. Z toho logicky vyplývá, že proměna postojů (a hodnot) nemohla v tomto případě ovlivňovat chování, to je uzavírání sňatků. Vysvětlit, jak to, že oblast hodnot a oblast chování „žijí“ na Slovensku svým nezávislým životem, nedokážeme.

Pravděpodobně zde působí poměrně vysoká míra religiozity (podíl respondentů, kteří se označili za věřícího člověka, osciloval ve sledovaném období mezi 79–81 %). Náboženská věrouka považuje uzavření sňatku za výrazný prvek lidského života a za výraznou podmínku sexuálního soužití a lidské reprodukce. Proto jsou slovenské demografické ukazatele sňatečnosti tak málo proměnlivé. A jak to, že navzdory silné religiozitě se slovenští respondenti v oblasti verbálního chování (sociologický výzkum založený na standardizovaném dotazování totiž nezaznamenává nic jiného než verbální chování) postupně více přiklonili k souhlasu s liberálnějším pojetím manželství? Příčina může spočívat v tom, že ve verbální (a ideové) rovině byla část slovenských respondentů (především těch nevěřících) v průběhu modernizace slovenské společnosti probíhající po roce 1989 postupně náchylná připustit, že sňatek je zastaralá instituce.

V České republice se vztah mezi postoji a chováním projevil. V „hrubém“ pohledu, na úrovni všech sňatků a všech respondentů v první fázi tedy v období 1991–1999 se značně snížil počet sňatků, ale postoj příliš nevarioval. Takže z hlediska vztahu mezi postojem a chováním postoj chování neovlivnil. Ve druhé fázi, v období 1999–2008, se počet uzavíraných sňatků stabilizoval na nízké úrovni, tudíž nevarioval, zato postoj se proměnil podstatně. Z čehož vyplývá, že z hlediska těchto údajů změna postoje následovala chování, postoj byl závisle proměnnou. A jak to bylo věcně? Po sametové revoluci, v rovině chování, se počet uzavřených sňatků snížil především proto, že začaly být odkládány na pozdější dobu. Ideově však, částečně i díky působení dozrívajících mentálních stereotypů, se vnímání sňatků ještě neproměňovalo – i ti, kteří sňatek odkládali, si mysleli, že ho jednou uzavřou, takže manželství mělo vysokou hodnotu (a nebylo pro ně zastaralou institucí). Po roce 1999 se pokles sňatečnosti zastavil a zůstal na nízkých mírách. Ti, kteří odkládali sňatky, je nakonec neuzavřeli a začali ve výzkumu (racionalizačně) tvrdit, že manželství je zastaralá instituce. Navíc rozvodovost (měřená jako úhrnná rozvodovost) vzrostla mezi lety 1991–2008 ze 35 % na 46 %, takže v populaci přibývalo jedinců, kteří měli zkušenost s rozvodem, a z našich analýz vyplývá, že právě rozvedení respondenti se velmi často přikláněli k názoru, že manželství je zastaralá instituce. Postoj tedy začal nabývat na síle.

Jemnější analýza tohoto tématu ale ukázala, že vše má ještě jednu dimenzi. Když jsme dali do souvislosti svobodné respondenty a demografický ukazatel

sňatečnosti svobodných a provedli jsme analýzu zvláště na mužích a ženách, zjistili jsme, že u žen postoj ovlivňoval chování, ale u mužů záviselo na zkoumaném období. V první fázi (1991–1999) postoj chování neovlivňoval, neboť sňatečnost mužů se proměnila (snížila), postoj však zůstal stabilní. Ve druhé fázi pak již postoj a chování asociovaly v předpokládaném gardu, postoj byl vyjednávaný o uzavření sňatku – české ženy začaly po roce 1990 v kontextu širokého rejstříku možností, které jim demokratická společnost nabízela, odkládat sňatky.

V oblasti vztahů mezi hodnotou dítěte a demografickými údaji o plodnosti jsme našli v české společnosti předpokládaný směr vztahu, hodnota byla nezávisle proměnnou, chování proměnnou závislou. S proměnnou názorů na hodnotu dítěte se také proměňovala úhrnná plodnost. Na Slovensku platila tato asociace hodnoty a chování pouze v období 1991–1999.

Celkově lze konstatovat, že Česko a Slovensko si nejsou v trendech hodnotového vývoje v oblasti manželství, plodnosti a rodiny a v trendech demografického vývoje tak podobné, jak bychom od tlaku modernizačního a globalizačního procesu očekávali. Některé slovenské trendy vykazují nižší intenzitu než trendy české. Příčina spočívá podle našeho v mnohem vyšší stupni religiozity.

Postojová data nicméně sugerují myšlenku, že v období 1991–1999 v obou společnostech, české i slovenské, hodnotově odumíral starý demografický režim a že po roce 2000 se začal usazovat demografický režim nový, který má mnohé charakteristiky druhého demografického přechodu.

Na samotný závěr si dovolme jeden metodologický povzdech. Je velká škoda, že nemáme k dispozici longitudinální (o panelových datech ani nemluvě) sociologická data dokumentující v detailnějších časových řadách vývoj relevantních hodnotových indikátorů, které by doplňovaly tvrdá data demografická. Mnohé polemiky snažící se postihnout příčiny rozsáhlých demografických změn (vedou se v podstatě v dichotomii strukturálních versus ideálních/kulturních faktorů) by tak mohly dostat empiricky fundovanější základ. Naše analýza, domníváme se, snad přispěla k těmto debatám tím, že přinejmenším neoslabila význam hodnotových prvků, takže je zřejmé, že pro vhled do demografických událostí a pro pochopení jejich vývoje je třeba brát v potaz také hodnotové prvky. Což lze formulovat také jako výzvu k propojení demografie se sociologickými studiemi – a především s takovými, které mají povahu studií longitudinálních.

LADISLAV RABUŠIC je profesorem brněnské Katedry sociologie Fakulty sociálních studií Masarykovy univerzity a také ředitelem Ústavu populačních studií FSS. Svůj badatelský zájem soustřeďuje především na problematiku populačních studií a na otázky hodnotových proměn. Je autorem desítek statí a řady kapitol v knihách publikovaných jak doma,

tak i v zahraničí. Je českým zástupcem v Radě programových ředitelů konsorcia European Values Study.

BEATRICE CHROMKOVÁ MANEA působí v Ústavu populačních studií FSS MU jako odborná pracovnice. Zabývá se především tématy týkajícími se reprodukčního chování se zaměřením na muže a nízkou plodnost. K jejím dalším výzkumným zájmům patří oblast sociologie dětství a výzkum s dětmi. Výsledky její práce jsou publikovány v odborných člancích a knihách.

Literatura

- Avramov, D. 2003. *People, Demography and Social Exclusion*. Population Studies No. 37. Strasbourg: Council of Europe Publishing. Dostupné též on-line: <http://www.avramov.org/documents/SocialExclusion.pdf> [navštíveno 18. 7. 2012]
- Alwin, D. F., McCammon, R. J. 2003. „Generations, Cohorts and Social Change“. Pp. 23-49 in *Handbook of the Life Course*, Mortimer, J. T., Shanahan, M. J. (eds.). New York: Kluwer Academic/Plenum Publishers.
- Becker, G. S. 1991. *A Treatise on the Family*. London, Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press.
- Chesnais, J.-C. 1996. „Fertility, family, and social policy in contemporary Western Europe“. *Population and Development Review* 22(4): 729–739.
- Chesnais, J.-C. 1998. „Below-replacement fertility in the European Union (EU-15): Facts and policies, 1960-1997“. *Review of Population and Social Policy* 7:83-101.
- Chesnais, J.-C. 2000. „Determinants of below replacement fertility“. *Population Bulletin of the United Nations* 1999(40/41): 126–136.
- Easterlin, R. A. 1980. *Birth and Fortune: The Impact of Numbers on Personal Welfare*. New York: Basic Books.
- Engelhardt, H., Kogel, T., Prskawetz, A. 2001. *Fertility and female employment reconsidered: a macro-level time series analysis for developed countries, 1960-2000*. MPIDR Working Paper WP-2001-021 (July 2001). Dostupné též on-line: http://www.demogr.mpg.de/en/projects_publications/publications_1904/mpidr_working_papers/fertility_and_womens_employment_reconsidered_a_macro_level_time_series_analysis_for_developed_679.htm [navštíveno 18. 7. 2012].
- Festinger, L. 1957. *A theory of cognitive dissonance*. Stanford, CA: Stanford University Press.
- Folbre, N. 1983. „Of Patriarchy Born: The Political Economy of Fertility Decisions“. *Feminist Studies* 9:2, 261-84.
- Giddens, A. 1992. *The Transformation of Intimacy. Sexuality, Love and Eroticism in Modern Societies*. Cambridge: Polity Press.
- Glenn, N. 2003. „Distinguishing Age, Period, and Cohort Effects“. Pp. 465-476 in *Handbook of the Life Course*, Mortimer, J. T., Shanahan, M. J. (eds.). New York: Kluwer Academic/Plenum Publishers.

- Golini, A. 1999. „Population Ageing in Developed Countries: Lessons Learnt and to Be Learnt“. Pp. 49-84 in: *Population Ageing. Challenges for Policie and Programmes in Developed and Developing Countries*, R. Cliquet, M. Nizamuddin (eds.). CBGS and UNFPA. Leuven: Ceuterick.
- Inglehart, R. F., Ch. Welzel. 2005. *Modernization, cultural change, and democracy : the human development sequence*. New York : Cambridge University Press.
- Jensen, A.-M. 2000. Childbearing in Marriage and Outside: From Unity to Gender Divide? Paper presented at 1st Workshop on Gender, Family and Work, Network for Integrated European Population Studies, 15-16 September 2000, Zahradky Castle, Czech Republic.
- Kusá, Z., Tížik M. 2009. *Výskum európskych hodnot 1991–1999–2008 slovenská a česká spoločnosť. Pramenná publikace*. Sociologický ústav SAV: Bratislava.
- Lesthaeghe, R., Surkyn, J. 1988. „Cultural dynamics and economic theories of fertility change“. *Population and Development Review* 11:1–45.
- McDonald, P. 2000. „Gender equity in theories of fertility transition“. *Population and Development Review* 26(3): 427–439.
- McDonald, P. 2006a. „Low fertility and the state: The efficacy of policy“. *Population and Development Review* 32(3): 485-510.
- McDonald, P. 2006b. „An assessment of policies that support having children from the perspectives of equity, efficiency and efficacy“. *Vienna Demographic Yearbook* 2006: 213-234.
- Mills, M., Mencarini, L., Tanturri, M. L., Begall, K. 2008. „Gender equity and fertility intentions in Italy and the Netherlands“. *Demographic Research* 18(1): 1-26.
- Rabušic, L., Hamanová, J. 2009. *Hodnoty a postoje v ČR 1991-2008 (pramenná publikace European values Study)*. FSS MU: Brno.
- Rychtaříková, J. 2010. „Pokles porodnosti – hlavní faktor demografické změny“. Pp. 47-63 in: *Demografická situace České republiky. Proměny a kontexty*, ed. by Burcin, B, Fialová, L. Rychtaříková, J. Slon: Praha.
- Sullerotová, E. 1998. *Krize rodiny*. Praha: Karolinum.
- Šimečka, M. 1979. *Obnovení pořádku*. Kolín nad Rýnem: INDEX.
- van de Kaa, D. J. 1987. „Europe's Second Demographic Transition“. *Population Bulletin* 42(1) (Washington, DC: Population Reference Bureau Inc).